

Z devíti statí o jednotlivých aspektech očekávané sociální transformace, které vznikly na výzvu Sociologického fóra, ani jedna neuvádí v pochybnost předpokládané základní směry pohybu československé společnosti: k pluralitní demokracii s humanitním hodnotovým systémem, ke společnosti ekonomicky i kulturně prosperující a sociálně spravedlivé, otevřené vůči Evropě a světu. Tyto směry souvisí s určitými sociálními trendy: s přechodem k pluralitnímu demokratickému politickému systému s postupnou debyrokratizací a demokratizací správy společnosti, k pluralitně demokratickému pojetí duchovní kultury a hodnotového systému společnosti, k tržní ekonomice se zásadně novým vztahem výrobců a spotřebitelů, k výraznějšímu prosazení výkonového principu v celém sociálním uspořádání, k modernější odvětvové a profesionální struktuře, k většímu uplatnění nastupujících generací v celém životě společnosti, k obousměrnému otevření sociálního systému do světa. Zdá se, že všechny uvedené charakteristiky považují autoři, kteří se k problematice vyjádřili, za jakýsi uznávaný základ budoucího směřování československé společnosti. Tím ovšem není řečeno, že nejbližší vývoj nemůže vnést do těchto představ značné modifikace a nové prvky a že jiní sociologové nemají na tyto otázky jiné názory.

V průběhu přípravy statí se stále zřetelněji prosazovala myšlenka, která zazněla už na počátku společné práce, myšlenka o možnosti a pravděpodobnosti uplatnění různých vývojových variant, popřípadě modelů sociálního vývoje, v nichž by se mohly realizovat (popřípadě modifikovat) jinak obecně uznávané budoucí vývojové trendy. Nejdále v tomto směru postoupila studie Musila a Linharta o problémech přechodu k pluralitě hodnot.

Studie, které jsme zpracovali, usilují o to, aby byly sociologické, a to jednak v analytickém, jednak v prognostickém slova smyslu. Mají především poukázat na příčiny krize d'ancien régime, ale především mají naznačit možnosti, které se otevírají české společnosti. Dnes je již zřejmé, že trajektorie našeho dalšího vývoje mohou být různé, že naše společnost – a každý jednotlivec – se bude v příštích měsících rozhodovat a bude volit z několika nejpravděpodobnějších cest. Fakt pluralismu jako společenské reality v současném Československu není zapotřebí dokazovat. Méně zřejmá je vnitřní logika hlavních modelů možného vývoje, to jest koncepcí typů společnosti, k níž chceme dospět.

Pokusili jsme se vyjádřit jednoduchým způsobem, to jest výčtem určitých vlastností, strukturu nejpravděpodobnějších modelů, které budou v myslích lidí soupeřit o uznání. Jde o tři varianty společenského uspořádání, o nichž předpokládáme, že mají největší šanci se uskutečnit. Nazvali jsme je modelem sociálně liberálním, sociálně demokratickým a demokraticko-socialistickým. Směřování ke každému z těchto modelů a také dosažení cíle, který je v nich vyjádřen, povede k řadě hospodářských, sociálních i politických důsledků, o nichž musíme co nejvíce vědět, a musíme to jako sociologové veřejnosti sdělovat.

Je přitom zjevné, že model sociálně liberální a sociálně demokratický má nejen ideové, nýbrž také reálně fungující předobrazy ve vyspělých zemích Evropy a světa, zatímco model demokratického socialismu i po přechodu k pluralitní demokracii uchovává určité rysy

státního socialismu, hodnotově blízké rovnostářsky naladěným vrstvám obyvatelstva, zainteresovaným na uchování, popřípadě prohloubení tzv. sociálních jistot minulého období. Přesto, že lze mít určité pochybnosti o schopnosti společnosti, jež by odpovídala takovému modelu, stimulovat přechod k ekonomické a kulturní prosperitě a vymanit se z osidel byrokratismu, je realistické počítat i s touto variantou volby budoucnosti jako jednou z možných.

Všechny rozborů naší současné situace zároveň svědčí o tom, že při formující se pluralitě názorů politických, ekonomických i kulturních existuje v převážné části české společnosti – ať již ve zřejmé nebo skryté podobě – určitý společný jmenovatel. Nazýváme ho demokratismem a máme přitom na mysli něco více než jen politickou formu. I když míra konsensu české populace v tomto ohledu není odhadnutelná, jsme přesvědčeni, že hovoříme o sociální skutečnosti. Historická zkušenost, vývoj české společnosti, její sociální struktura a do jisté míry i česká politická kultura v proměnlivých situacích posledních 150 let jsou důvody, které nás opravňují k takovému tvrzení.

Tři modely, jimž připisujeme největší roli v české společnosti, mají v hlubších vrstvách českého myšlení společné východisko. Označujeme je pojmem demokratismus. Není to konsensus bez problémů a bez napětí. Česká společnost se nám jeví jako společnost, která tenduje k vyrovnávání hodnot individuální svobody a sociální solidarity. Nejsme ani radikální liberálové, ani radikální kolektivisté. Naše sympatie často kolísají mezi požadavky svobody a rovnosti a naše politická řešení mají jak ve vzdálenější, tak i bližší historii povahu úsilí nalézt mezi oběma principy komplementaritu. Snad by se našly i empirické důkazy o tom, že odchýlí-li se nějaké hnutí příliš od této komplementarity, je konfrontováno dříve nebo později s nesouhlasem a odporem širokých vrstev. Jsme země středu. Bylo to již mnohokrát řečeno, vysvětlováno i odsuzováno. Nám sociologům však nezbyvá než opakovat to. Našli bychom mnoho dokladů, že tomu tak je.

Proč však na závěr našich analýz i pokusů o výhledy zdůrazňujeme tento moment? Důvod je jednoduchý. Každá budoucí česká politika hospodářská, sociální a kulturní by měla vycházet z tohoto sociologického faktu. Měla by předpokládat, že i tři shora uvedené varianty a modely možné budoucí společnosti budou vždy vystaveny nebezpečí neúplnosti, kompromisu a „nečistoty“. Koalice byly typickým rysem české politické historie a existuje mnoho konkrétních důkazů z uplynulých týdnů, že tomu tak je i v současné době a pravděpodobně bude i v budoucnosti.

Avšak paradoxem české politiky i českého kulturního života je zároveň skutečnost, že se vedou ostré boje o rozdíly, které se jeví pozorovateli zvenku jako nedůležité. Sociologicky nahlíženo, je možné, že se za manifestně malými politickými rozdíly skrývají latentně velké rozkoly. Konsensuální politická kultura musí vybojovávat své velké konflikty na bázi „malých rozdílů“.

V současné době jde ovšem o to, abychom jako sociologové pomohli artikulovat něco, co by se mohlo nazvat ideálními typy politických variant. Konsensuální atmosféra tradiční české politiky vede vždy až k instinktivnímu zatemňování vnitřní logiky politických ideologií. Znejasňuje kontury politických, někdy i kulturních filozofií, neboť obava z vybočení ze shody je větší než obava z intelektuální nesourodosti a nejasnosti.

Pokusili jsme se proto na několika místech našich rozborů poukázat spíše na rozdíly, na nutnost voleb, na konflikty mezi tím, co ta či ona část české společnosti chce. Proto jsme tam, kde to bylo možné, hovořili o různých variantách dalšího vývoje, které si budeme v politickém soutěžení volit. Musíme však vědět s maximální jasností, mezi čím volíme. I to bylo cílem našich úvah o třech nejpravděpodobnějších vývojových variantách.

To nás přivádí k důležité poznámce o roli sociologie v české současnosti. Toto pojetí role

sociologie nebylo příliš často v uplynulých 40 letech formulováno. V situacích politického zápasu, sociálního soutěžení, kulturních bojů – a tyto situace se zdají být častějším stavem všech moderních společností než stav souladu, solidarity, popřípadě shody či pevné integrace – je podle našeho soudu mravně oprávněnou rolí sociologie ozřejmit pozice i ideologie soutěžících nebo i soupeřících sociálních sil a v jistém smyslu odhalovat za běžnou rétorikou skutečný význam toho, o co tyto síly, to jest konkrétní lidské subjekty sdružené do různých formací, usilují. Úkolem sociologie je artikulovat to, co je nejasné, nebo i to, co je zastíráno a záměrně znejasňováno, ukazovat na nevyjadřované anebo prostě neočekávané důsledky určitých koncepcí. Každá pozitivní volba a důraz na určitou hodnotu nebo soubor hodnot je odmítnutím hodnoty jiné nebo hodnot jiných. Představa o nalezení univerzálně přijímané harmonie zájmů ve společnosti je stanovisko, které je pro většinu sociologů výrazem naivního myšlení o společnosti anebo výrazem politického pokrytectví.

Sociolog, který vychází ze znalosti společnosti tak jak je, musí proto pomoci veřejnosti a politikům v „soutěžním poli“ orientovat se v nepřehledné situaci. Kdybychom použili volného obrazu: musí nakreslit mapu dané situace, změřit význam a váhu sil, které v daném terénu působí na budoucí změny, načrtnout pravděpodobné důsledky existujících spontánních trendů a vědomých rozhodnutí politiků i členů občanské veřejnosti. Nemůže však, a podle našeho názoru nesmí označit žádné řešení za univerzálně „dobré“. V demokratických společnostech, jejichž niternou složkou je skutečný pluralismus zájmů, názorů, cílů i nástrojů, je to věc volby svobodně myslících a jednajících lidí. Na této skutečnosti nemůže nic měnit ani známá okolnost, že empiricky reálná skutečnost takto „nefunguje“. Lidé jsou nepochybně manipulováni, nejčastěji apely k přijetí univerzálně platných politických idejí a programů, ale je-li úkolem politiků získat co největší počet hlasů, nemělo by to být cílem sociologů. Jejich rozborů i odhady budoucnosti mají směřovat k porozumění významu voleb, které lidé individuálně i skupinově činí. Mravně legitimní rolí sociologie je učinit společnost maximálně transparentní a umožnit lidem odhadnout důsledky svých rozhodnutí. Všichni jsme stále stavěni před rozhodování a volby, všichni usilujeme o to, aby byla minimalizována rizika těchto voleb a abychom přitom dosáhli svých cílů. Maximální racionalita takového postupu – a to je zapotřebí zdůraznit – neodstraňuje skutečnost volby, skutečnost zaujetí stanoviska. A této determinaci nemůže nikdo uniknout, ani sociolog, který přes svou profesi zůstává především občanem.

* * *

Historickou realitu složitého přechodu od totalitní, byrokraticky spravované společnosti se silným vlivem rovnostářského uspořádání a tomu odpovídajících „sociálních“ hodnotových orientací si uvědomují autoři všech statí. V tomto duchu je zaměřena Broklova úvaha o blížícím se rozcestí směrů k demokracii politické a k demokracii sociální, mezi nimiž budeme muset permanentně volit i v budoucnosti, jeho upozornění na technická i sociální úskalí překonávání byrokratické správy společnosti přímou demokracií založenou na moderních informatizačních technologiích, jeho skepse vůči možnosti úplného překonání sociálních korelátů „kastovního“ uspořádání.

Rovněž Večerník klade důraz na nezbytné střetnutí objektivně existujících rozporných sociálně psychologických konotací základních institutů tržní ekonomiky (například podnikání vůbec a soukromého zvláště) ve vědomí lidí a tím i v sociální realitě, na nutnost tvrdého zápasu starého a nového pojetí otázek sociální diferenciace a sociální spravedlnosti. Současně z tohoto hlediska promýšlí inventář systémových nástrojů sociální politiky, jež by mohly přechod k tržní ekonomice usnadnit ve skutečném životě i v psychice lidí.

Skupina P. Matějů (ve statích Filipcové a Matějů) přijímá oprávněnost hypotézy o třech v úvahu připadajících hlavních směrech vývoje jakožto možných výsledcích demokratické volby československé společnosti. Explicite popisuje sociálně liberální, sociálně demokratickou a demokraticko-socialistickou variantu řešení problému uplatňování výkonnostního principu a prosazování nové úlohy vzdělání. Současně tu zaznívá upozornění, že demokraticko-socialistické snahy o udržení sociálních nerovností „v jistých, mentalitě našich národů odpovídajících hranicích“ pomocí redistribučního mechanismu vyvolávají skepsi, motivovanou neúspěchy tzv. reálného socialismu v prosazování ekonomické efektivity opřené o výkon. Matějů v téže souvislosti mluví o tom, že socialistické přístupy k otázkám vzdělání nebudou mít daleko k prosazování principu „rovnosti podmínek“, tj. radikálnějších redistribučních opatření zasahujících samé kořeny sociální nerovnosti. Nepochybuje však o tom, že ani jedna z variant řešení se při praktickém uplatnění nemůže vyhnout respektování obecných principů nutné změny ve vzdělávacím systému ve směru zásadně odlišném od minulosti.

Tuček ve své úvaze o sociálních problémech restrukturalizace národního hospodářství, kterou považuje za nezbytný moment příštího vývoje, několikrát upozorňuje na nezbytnost významných sociálních opatření podporujících tento trend, a na nebezpečí ořesů, jež by mohly přinést jednostranné liberalistické zásahy v prostředí „natolik definovaném svým předchozím vývojem, že v něm neexistuje zatím prostor pro individuální řešení dané situace“.

Alan pravem dochází ke zjištění, že sociálně politické proudy jsou v nynějších podmínkách specificky generačně segmentovány, a upozorňuje na zakotvení různých modelů sociálně politického uspořádání společnosti v historicky diferencované zkušenosti a tomu odpovídajícímu vědomí lidí.

Obecnou tendenci obsaženou v jednotlivých statích bychom si dovolili shrnout v následující úvaze. Pravděpodobnost vzniku a uplatnění tří různých modelů sociálního uspořádání jako variant, z nichž bude československý lid ideově a politicky volit, není patrně pouhou teoretickou spekulací ani jen důsledkem uplatnění analogie. Spíše jde o snahu postihnout v typizované podobě možná vyústění reálného historického procesu. I když žádný z autorů nehoří sympatiemi k zdiskreditovanému redistributivnímu pojetí socialismu, každý současně vidí složitost procesu historického překonávání jeho sociálně psychologických kořenů i jeho hlubokého proniknutí do institucionalizované i individualizované každodenní životní praxe. A to je důvod, proč je patrně nutno ve formě modelu „demokratického socialismu“ uznat hypotetickou možnost historického přežívání prvků redistributivního státního socialismu i v období radikálního rozchodu s minulostí, uskutečňovaného nyní především ve formě přechodu od totalitního státu k pluralitní demokracii. Sociálně liberální uspořádání společnosti je zjevným cílem reálného úsilí řady vlivných ekonomů i hospodářských politiků. Ve prospěch tohoto úsilí mluví jak nesporná potřeba radikálních a konzistentních zásahů do ekonomiky, tak podmínky, které pro svou jistě nezbytnou spolupráci při jejím oživení a modernizaci klade zahraniční kapitál. Sociolog ovšem nemůže nevidět dalekosáhlé sociální souvislosti radikálního uplatnění neoliberálního ekonomického modelu, byť v jeho osvětlené „sociální“ verzi, a nemůže neupozornit na obtížnost konfliktu, v němž se tento směr hospodářské reformy střetne s dosud převládající sociální realitou i psychikou. Snad to je důvod, proč většina autorů uveřejňovaných statí zdůrazňuje nezbytnost silné, avšak zásadně nově koncipované sociální politiky státu i jiných společenských subjektů jako předpokladu, doplňku i nezbytné kompenzace zásadních hospodářských reforem. Právě tímto problémem, jak jej klade skutečný historický proces, spíše než jinak jistě významnými analogiemi a historickými reminiscencemi, se vysvětluje to, že žádný z autorů nemůže opomenout význam sociálně demokratického modelu pro budoucí volbu československé společnosti.

Domníváme se, že sociologové jsou – kromě objasňování existence a povahy různých

modelových řešení – povinni dovést své úvahy o existenci těch či oněch základních sociálních trendů vývoje až do roviny námětů pro tvorbu koncepce sociální politiky, schopné reagovat na všechny skutečně podstatné, společensky relevantní aspekty sociálního pohybu současnosti a budoucnosti. Uplatnění takové sociální politiky bude určitě nepostradatelnou součástí přeměn československé společnosti, ať už se v nich uplatní výrazněji kterýkoli z modelů jejího uspořádání. Soudíme, že podíl na koncipování sociální politiky demokratického Československa je závažným polem, které se otevírá pro uplatnění intelektuálního úsilí československé sociologie právě nyní.